

МОТИВ ТРАГІЧНОГО ДИТИНСТВА ТА ДИТЯЧОГО СВІТОСПРИЙНЯТТЯ В НОВЕЛІ В. СТЕФАНІКА «КЛЕНОВІ ЛИСТКИ» ТА ОПОВІДАННІ А. ЧЕХОВА «ВАНЬКА»

Наприкінці ХІХ – початку ХХ століття письменники в українській та російській літературі неодноразово звертались до мотиву трагічного дитинства саме в екзистенційній площині. Твори про трагізм дитячого світосприйняття в творчості В. Стефаніка та А. Чехова вирізняються актуалізацією психологічного вираження, ідентичністю у поведінковій сфері дітей світу дорослих, акцентуацією в їх зображенні екзистенційної проблематики (несумісності дитинства із абсурдним світом, самотності дитини в ньому, пошуку звільнення від його тиску).

В. Стефанік і А. Чехов зображали буття дитини в світі глобального катастрофізму, відчуття ними абсурдності життя, характер їх протистояння йому, форми його самовиявлення, усвідомлення дитиною своєї самотності у світі дорослих, що зумовлює екзистенційну проблематику текстів.

Головною особливістю зображення буття дитини в прозі В. Стефаніка і А. Чехова є те, що дитина знаходиться не просто в опозиції до світу, а саме у певних «межових ситуаціях». Як пише Л. Ковалець про трагедію дитини в творчості Стефаніка: «У галереї виведених Стефаніком типів особливо вирізняються діти: вирізняються не стільки тому, що оточені великою трепетною любов'ю автора і рідних та близьких, а тому, що саме їхнє діточе становище чи не найтрагічніше, а сторінки присвячені дітям, батьківству і материнству – чи не найліричніші у письменника» [5, 42]. Л. В. Лапоніна зазначає, що для творчості Чехова також є характерний «драматизм положення дитини у дорослому світі, часто в цих творах зосереджена жорстокість цього світу по відношенню до дітей» [6, 23 – 24]. Аналізуючи «Ваньку» Чехова, А. С. Долінін відзначає, що Чехов зробив з цього сюжету справжню трагедію і на близьку, можливо сказати, на найближчу та єдину тему, яка хвилювала його: самотність [4, 316 – 317].

Такий тип трагічного дитячого світосприйняття домінує в новелі В. Стефаніка «Кленові листки» та оповіданні А. Чехова «Ванька». Оповідь у творах зосереджена на психологічному стані дитини, чия «точка зору» пов'язана з точкою зору дорослого оповідача. У центрі двох творів – діти, що переживають найтрагічніші моменти у своєму житті. Так, у «Кленових листках» відтворена «сцена-очікування» смерті матері дитиною. Герой оповідання «Ванька» залишився сиротою, якого після смерті матері відправили в місто на навчання до чужих людей. Сам Ванька усвідомлює себе сиротою: «Нема в мене ні батька, ні матінки» [13, 230], «Пожалій ти мене, сироту безталанну» [13, 233] – пише він діду. Таким чином, у творах мотив сирітства нерозривно пов'язаний з наскрізним мотивом смерті. І. Н. Харламова зазначає, що наявність мотиву смерті і мотиву сирітства в

художньому тексті має глибоке коріння, та сягає через казковий мотив сирітства до міфологічного архетипу [12, 31].

З самого початку оповіді «Ваньки» та «Кленових листків» перед нами постає картина, що представлена перспективою негативних візій. Письменники відтворюють облаштування дому, в якому знаходяться персонажі. Чехов образно передає в оповіданні перелякану фігурку хлопчика, його міміку, жести, рухи: «Дочекавшись, коли хазяїн і підмайстри пішли до заутрені, він дістав з хазяйської шафи каламарик з чорнилом, ручку з заржавленим пером і, розклавши перед собою пом'ятий аркуш паперу, почав писати. Перед тим, як вивести першу літеру, він кілька разів боязко озирнувся на двері й вікна, поглянув скося на темний образ, по обидва боки якого тягнулися полиці з колодками, і уривчасто зітхнув. Папір лежав на лавці, а сам він стояв перед лавкою навколішки» [13, 230]. Вступ «Кленових листків» також налаштовує читача на певний песимістичний настрій: «Постіль застелена полотном, коло стола на задній і передній лаві засіли куми, на краю печі рядком діти. Вони попускали рукави, як стадо перепелиць, що спочивають, але все готові летіти. Куми зате сиділи як вкопані, лише руками досягали хліб або порцію горівки, але і руки найрадше не рухались би, лише спочивали би зігнені в кулак на колінах. Нерадо вони брали хліб і порцію. Каганець блимав на припічку і потворив з кумів великі чорняві тіні й кинув їх на стелю. Там вони поломилися на сволоках і також не рухалися» [8, 139].

Слід зазначити, що вживання в зачинах обох творів слів «навколішки» («Ванька») та «на колінах» («Кленові листки»), уособлює значення «преклоніння» та «мольби». Так, лист Ваньки – це свого роду мольба, крик душі. Спалах спогадів про минуле та рішення написати листа діду мотивовані святом Різдва, коли дитина особливо гостро відчуває контраст між минулим у селі та теперішнім у місті. Зараз Ванька самотній, що передано екзистенціалами приниження («А вчора мені була прочуханка. Хазяїн виволік мене за волосся на двір і віддубасив шпанделем за те, що я колисав їхнє дитинча в колисці та ненавмисне заснув» [13, 231]), відчуття голоду («А їжі нема ніякої» [13, 231]), страху (починаючи писати листа, хлопчик «кілька разів боязко озирнувся на двері й вікна» [13, 230]), недосипання («А спати мені велять в сінях, а коли дитинча їхнє плаче, я зовсім не сплю, а гойдаю колиску» [13, 231]). В «Кленових листках» трагічність дитячого буття передана через екзистенціали відсутності уваги («Але мої діти ростуть по бурінах разом з курми, а як що до чого прийде, отак як тепер, то ніхто не знає, що вони цілий день їде? Ци крадуть, ци жебрають, ци пасуть, а я відки знаю?» [8, 141]), голоду («Аді, саранча, лиш хліба, та й хліба, та й хліба! А відки ж я тобі того хліба наберу?» [8, 140]), страху і болі («Безодня смутку, увесь жаль і безсильний страх зійшлися разом в очах» [8, 145]).

Ще однією особливістю початку творів є семантика «мерехтіння свічки» («Ванька») та «блимання каганця» («Кленові листки»). Як зазначає В. Топоров, кожна річ несе в собі високоінформаційне значення та уособлює

певну частину структури світу [10, 93]. Відомо, що свічка несе в собі сакральне значення світла в пітьмі, осяяння, живильну силу сонця, вона слугує аналогом людської душі, життя [3, 56]. Та у творах Стефаніка і Чехова свічка та каганець несуть зовсім інше, протилежне значення та корелюють з «темним вікном» («Ванька перевів очі на темне вікно, в якому мигтіло відображення його свічки» [13, 230]) та «чорнявими тінями» («Каганець блимав на припічку і потворив з кумів великі, чорняві тіні і кинув їх на стелю» [8, 139]). Семантика «темного» та «чорнявого» знаходиться в опозиції до світла, та наводить читача з самого початку твору на відчуття тривоги і передбачення горя, нещастя. Загалом, чорний колір є одним з домінуючих в «Ваньці» та «Кленових листках», що посилює трагічність буття персонажів. Так, дитина, що є за традиційними уявленнями уособленням всього чистого і світлого, експлікує чорний колір у творах. В «Кленових листках» зустрічаємо порівняння дітей із чорними воронами: «...бо ходите чорні, як ворони» [8, 142]. В «Ваньці» автор вказує на чорний кулак дитини: «Ванька скривив рота, потер своїм чорним кулаком очі і схлипнув» [13, 231].

Так, початок «Ваньки» та «Кленових листків» інтерпретує головну інтенцію – несумісність дитинства з абсурдним світом. Дитяче світосприйняття зображене у «межових ситуаціях» – смерть матері та осиротілість дітей. Як наслідок, письменники реалізують художній прийом – «точку зору», а саме відтворюють дитячу «точку зору», дитяче світосприйняття. Л. В. Лапоніна зазначає, що для відтворення дитячого світосприйняття в художньому тексті особливого значення набуває «точка зору», яка є положенням «спостерігача» (наратора, героя) в зображуваному світі (в тому чи іншому часі і просторі, в тому чи іншому соціально-ідеологічному, мовному середовищі). В той же час, сам вибір домінуючої в тексті «точки зору», зміна призм сприйняття є вагомими для розуміння авторської оцінки твору [6, 24]. У оповіданні «Ванька» та новелі «Кленові листки» розгорнуті декілька планів точок зору, тобто використання прийому «монтажу» – поєднання точки зору наратора і героя. Так, оповідання «Ванька» побудоване як чергування ритмічних кадрів-спогадів хлопчика та фрагментів його листа до діда з коментарями наратора. У творі в авторське оповідання (від третьої особи) вривається живий голос дитини – Ваньки Жукова, який пише листа, а лист, в свою чергу, неодноразово «переривається» авторським словом та невластиво-прямою мовою – роздумами та переживаннями хлопчика в авторській оповіді. В «Кленових листках» точку зору наратора, яка є об'єктивною та незмінною, поглиблює точка зору Івана-господаря, що є більш гострою та емоційною. Та особливо значущою є використання в «Ваньці» та «Кленових листках» саме дитячої точки зору. Дитяче світосприйняття реалізується на різних рівнях тексту та формує координати світу художнього твору.

Звичайно, дитина у прозі Стефаніка і Чехова – це не оповідач, але її сприйняття відіграє таку ж роль, як і фігура оповідача. Іншими словами важлива не дитяча точка зору сама по собі і не авторська позиція (чи позиція

дорослого персонажу), а співвідношення та взаємопроникнення цих сприйнятів. Адже дитина бачить світ по-іншому, ще не спираючись на загальноприйняті норми та умовності, тільки починає відкривати його для себе.

Дитяча точка зору у творах відображає двосторонній аспект – з однієї сторони, це жива невинна уява Семенка та Ваньки, а з іншої – ідентифікація дітей світу дорослих, тобто налягання дорослої точки зору на дитячу. М. В. Теплінський наголошує, що «увага до морально-естетичних проблем дитячого сприйняття життя веде свою генезу від Руссо, котрий, ідеалізуючи людину «не зіпсовану» цивілізацією, вбачав перш за все у дітях найбільшу близькість до природної основи, бо діти не встигли ще зазнати розбещеного впливу «дорослого» життя» [9, 262]. Тому маленький Семенко з «Кленових листків» поводить себе як природна, наївна дитина: сидячі біля помираючої матері, хлопчик не усвідомлює до кінця, що відбувається, і питає, коли ж йому класти їй свічку до рук: «Тато зсукали ще свічку та й казали, що якби ви вмирили, аби вам дати в руки і засвітити. Коли я не знаю, коли давати...» [8, 145]. Дитячим розумом Семенко не спроможний збагнути трагізму свого становища, уявити, що його чекає після смерті матері. В той же час, Семенко відчуває відповідальність за свою родину та експлікує доросле світосприйняття. Обставини життя привчили Семенка допомагати батькам, автор зображає поведінку й слова хлопчика, горде відчуття, що він єдиний і надійний помічник матері. Семенко не раз чув нарікання батька, що «діти лишень дурно хліб їдять, а нічого не роблять» [8, 140]. І він, виконуючи те, що говорила мати, «раз по раз потручував молодші сестри і казав, що дівки не знають нічого, лишень їсти» [8, 142 – 143].

Подібний двосторонній аспект дитячого сприйняття відтворений в оповіданні Чехова «Ванька». З одного боку, це наївна дитина, яка адресує листа «На село дідусеві» [13, 233], що підкреслює враження самотності та приреченості. Такий відчай породжує дорослу готовність прийняття світу Ванькою: «...а коли що, то лупцюй мене, як сидорову козу. А якщо думаєш, місця мені нема, то я Христа-ради попрошусь до прикажчика чоботи чистити, а чи замість Федька в підпаски піду» [13, 232]. З впевненістю хлопчик зауважує: «А коли виросту великий, то за це саме буду тебе годувати і нікому тебе скривдити не дам, а помреш, за упокой душі молитимусь, однаково як за матінку Пелагею» [13, 232]. Зовсім по-дорослому Ванька аналізує життя у Москві: «А Москва місто велике. Будинки все панські і коней багато, а овець нема і собаки не злі. Із зіркою тут хлопці не ходять і на крилас співати нікого не пускають, а раз я бачив в одній крамниці на вікні гачки продаються прямо з волосінню і на всяку рибу, дуже стоїщі, навіть такий є один гачок, що пудового сома втримає» [13, 232]. Відтак, Чехов і Стефанік зображають нетипову поведінку дітей, які знаходяться в «межових ситуаціях». Це призводить до того, що дитина вимушена ідентифікувати себе з дорослим світом, а звідси – ускладнюється картина світу у художньому творі, виступають нові грані буття, його складність, внутрішня діалектичність.

Образ світу, який поданий у творі, сприймається через дитячу уяву, що проявляється на різних рівнях тексту. Саме тому час і простір сприймається оціночно, хронотоп є суб'єктивним та може бути добрим і злим, світлим і темним, своїм та чужим, ідеальним і реальним. У «Ваньці» поєднані та симетрично протиставлені топоси села і міста. В оповіданні село сприймається як добрий та світлий «час-простір». Через мову оповідача передається точка зору хлопчика, його спогади про село. Так, автор розширює хронотоп до космічних масштабів, підкреслюючи тим самим всезагальність трагедії дитини: «Ніч темна, але видно все село, з його білими покрівлями і струминками диму, що йдуть з димарів, дерева, посріблені інієм, замети. Все небо всіяне зірками, що весело мигтять, і Чумацький Шлях вимальовується так ясно, ніби його перед святом помили і потерли снігом» [13, 231]. Таке сприйняття простору Ванькою сягає до міфологічного уявлення про устрій світу, і село хлопчика, рідний йому топос є центром всесвіту для нього. Цей хронотоп протиставлений «темній кімнаті» Ваньки, де він пише свого листа. У «Кленових листках» читач також відчуває простір за допомогою маленького Семенка. У Стефаніка хата, дім має сакральне значення, тому втрата дому ідентифікується як духовна смерть [1, 22]. Якщо Ванька хоче вирватися із замкнутого простору своєї «темної кімнати», то для Семенка його хата є оберегом та захистом від зовнішнього світу. Звідси введення мотиву дороги у «Кленових листках» підкреслює семантику небезпеки. Особливого значення набуває зустріч Семенка з псом на дорозі, що викликає переляк хлопця та маркує небезпеку: «З одного обійстя вибіг пес і пустився за ним. Семенко співорив, заверещав і сів з обідом» [8, 143]. М. М. Бахтін відзначав, що мотив дороги тісно пов'язаний з мотивом зустрічі, адже у хронотопі дороги єдність часо-просторових значень розкривається з винятковою чіткістю і ясністю [2, 236]. У «Ваньці» мотив зустрічі підкреслює приреченість положення дитини: Ванька виходить на вулицю та зустрічає людей з м'ясної лавки, у «яких він розпитував напередодні» [13, 233], і які сказали йому, «що листи опускаються у поштові скриньки, а з скриньок розвозять їх по всій землі на поштових тройках з п'яними ямщиками і голосними дзвінками» [13, 233]. Безвихідь положення хлопчика підсилюється образом безмежної холодної порожнечі простору, у яку кинутий лист. Показово, що семантика пустоти, порожнечі домінує в фіналах творів. В «Кленових листках» зустрічаємо: «...кленові листочки розвіялися по пустім полю, і ніхто їх позбирати не годен, і ніколи вони не зазеленіють» [8, 145]. Як відомо, семантика «пустоти» зазвичай характеризувала ворожий, чужий простір, тому не дивно, що у порожнечу кидає свого листа Ванька, та в «Кленових листках» у сумній, пророчій пісні про важку долю своїх «дітей-листочків», матір вживає саме цей епітет.

Експлікація такого хронотопу за допомогою дитячої свідомості зміщує кордони, відсуває справжнє, теперішнє, порушуючи звичні уявлення, чіткі межі простору і часу. Так, оповідь у «Ваньці» переводиться в теперішній час: вдень дід «спить в людській кухні...» [13, 230], вночі «ходить навколо садиби і стукає в своє калатало» [13, 230]. К. І. Соколова зазначає, що введенням

теперішнього часу у сприйняття Ваньки, Чехов підкреслює живість уяви та гостроту переживань хлопчика, адже весь багатогранний світ, не розгорнутий, але намічений в невеликому оповіданні, дійсно існує незалежно та одночасно з Ванькою, зараз, у теперішньому часі [7, 103 – 104]. За Б. А. Успенським, відлік часу (хронологія подій) може бути проведений автором з позиції персонажу чи із власної позиції [див.: 11]. Для новели «Кленові листки» характерним є поєднання умовного способу із теперішнім часом: «Ти би йому завернув худобу, поцелував би-с его в ноги, бо-с го його сплотив, та й сумліне ті п'є, але минаєш, ще і ховаєшся від него, аби-с він не чув!..» [8, 141]. Умовний спосіб увиразнює неможливість такої ситуації, хоча і її бажаність. Зовсім по-іншому автор використовує час в епізоді зі свічкою через дитяче сприйняття Семенка: «Дедя зсукали ще свічку та й казали, що якби-сте вмирили, аби вам дати у руки і засвітити. Коли я не знаю, коли давати?..» [8, 145]. Тут «якби» вжито у значенні «коли», що підкреслює неминучість смерті матері.

Особливістю фіналів оповідання «Ванька» та новели «Кленові листки» є те, що дитяче світосприйняття не осягає всю глибину трагедії та відтворює дитячу, наївну уяву. Саме тому сидячи біля помираючої матері, маленький Семенко не усвідомлює до кінця, що відбувається, і питає, коли ж йому класти свічку їй до рук, він же не знає, коли матір помре. І тому Чехов у фінал «Ваньки» вводить «радісне відчуття» хлопця разом з останніми словами листу. Святковий настрій Ваньки перед Різдвом пов'язує його невидимими нитками з безкінечним світом, який також зустрічає Різдво. Та як не дивно, такий фінал не згладжує, а навпаки, поглиблює трагедійність, адже радість дитини є ілюзорною. Тому відчуття трагізму та безвихіддя у творах відображається за допомогою точки зору наратора, чия оповідь у фіналі змінюється. І. Н. Харламова наголошує, що наратор сприймає історію «Ваньки» у всій її конкретності та трагізмі, у всьому горі та болю, у відчайдушному очікуванні на відгук [12, 33]. Якщо на початку і в ході розвитку сюжету «Ваньки» та «Кленових листків» авторське слово стримане, по типу близьке авторській ремарці, що вводить у дію. В фіналі ж авторська мова від третьої особи не просто вказує на зовнішні дії героїв: в ній відкривається ліричність та емоційність оповіді. Так, у «Кленових листках» в устах матері остання пісня звучить як пророкування тяжкої сирітської долі, відірваності від родинного дерева: «У слабім, уриванім голосі виливалася її душа і потихеньки спадала між діти і цілувала їх по головах. Слова тихі, невиразні говорили, що кленові листочки розвіялися по пустім полю, і ніхто їх позбирати не годен, і ніколи вони не зазеленіють. Пісня намагалася вийти з хати і полетіти в пусте поле за листочками...» [8, 145].

Література

1. Андрусів С. Міфологічний код новели Василя Стефаника «Вона – земля» / С. Андрусів // Шевченко. Франко. Стефаник: матер. міжнар. наук. конф. / Прикарпатський ун-т; [ред.кол.: Кононенко В. І., Грещук В. В., Салига Т. Ю., Хороб С. І.]. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 20 – 27

2. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет / Михаил Михайлович Бахтин. – М.: Художественная литература, 1975. – 504 с.
3. Вишневська Г. Свічка в контексті української духовної культури / Г. Вишневська // Рідний край : альманах Полтавського державного педагогічного університету. – Полтава, 2011. – № 1 (24). – С. 56 – 60.
4. Долинин А. С. Достоевский и другие. Статьи и исследования о русской классической литературе. / Аркадий Семёнович Долинин – Л.: Художественная литература, 1989 – 479 с.
5. Ковалець Л. Трагедія дитини у творчості В. Стефаника / Л. Ковалець // Василь Стефаник і українська культура: тези в 2 ч. / Ін-т літ-ри АН України, Івано-Франківський педінститут [та ін.]; [редкол.: Хороб С. І., Каспришин З. О., Кіліченко Л. М., Пилип`юк О. М.]. – Івано-Франківськ, 1991. – Ч. I. – С. 42 – 44
6. Лапони́на Л. В. Мир глазами ребёнка в рассказах А. П. Чехова 1880-х гг. / Людмила Валерьевна Лапони́на // Русская словесность. – 2005. – №8. – С. 23 – 28
7. Соколова К. И. Новаторство малой эпической формы А. П. Чехова (рассказ «Ванька») / К. И. Соколова // Страницы русской литературы середины XIX века: Сборник научных трудов. – Л.: ЛГПИ им. Герцена, 1974. – С. 101 – 109
8. Стефаник В. Моє слово: Новели, опов., автобіогр. та критич. матеріали, витяги з листів / Василь Стефаник; [упоряд., передм. та приміт. Л. С. Дем`янівської]. – 2-ге вид., доп. – К.: Веселка, 2000. – 319 с.
9. Теплинский М. В. Профессия: литературовед. / Марк Вениаминович Теплинский – Ивано-Франковск: Гостинець, 2007. – 336 с.
10. Топоров В. Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического. / Владимир Николаевич Топоров – М.: Прогресс – Культура, 1995. – 623 с.
11. Успенский Б. А. Поэтика композиции: сборник научных трудов / Борис Андреевич Успенский. – СПб. : Азбука, 2000. – 348 с.
12. Харламова И. Н. Кому адресовано письмо Ивана Жукова в рассказе А. П. Чехова «Ванька»? / И. Н. Харламова // Русская словесность. – 2009. – №3. – С. 31– 34
13. Чехов А. П. Вибрані твори в трьох томах (переклад з російської) / Антон Павлович Чехов. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1954. – Т. 1

Анотація

У роботі розглядається мотив трагічного дитинства та дитячого світосприйняття як складова екзистенційного мислення В. Стефаника і А. Чехова. На прикладі компаративного аналізу новели В. Стефаника «Кленові листки» та оповідання А. Чехова «Ванька» досліджується трансформація мотиву трагічного дитинства та дитячого світосприйняття, який відіграє важливу роль в художньому світі письменників.

Ключові слова: мотив, хронотоп, точка зору, екзистенційна проблематика.

Анотація

В роботі розглядається мотив трагічного дитинства і дитячого світобачення як складові частини екзистенційного мислення В. Стефаніка і А. Чехова. На прикладі порівняльного аналізу новели В. Стефаніка «Кленові листя» і розповіді А. Чехова «Ванька» досліджується трансформація мотиву трагічного дитинства і дитячого світобачення, який відіграє важливу роль в художньому світі письменників.

Ключевые слова: мотив, хронотоп, точка зору, екзистенціальна проблематика.

Summary

The paper considers the motif of tragic childhood and children's perception of the world as part of existential thinking Stefanik and Chekhov. The example of comparative analysis of novel Stefanik "Maple Leaves" and stories by Chekhov "Vanya" examines the transformation of the motif tragic childhood and children's worldview, which plays an important role in the art world writers.

Keywords: motif, chronotope, point of view, existential issues.